

הגיבורות שלנו

ד"ר ענת ישראלי

מתוך עלון 'קולך' לראש חודש טבת

אמא שלי היתה חיילת במחלקת הסיור של פלוגה ג' של הפלמ"ח. יש לה תמונה בספר הפלמ"ח, מטפסת על חבל במכנסיים קצרים. כשהייתי ילדה היא הרבתה לספר לי על מסעות מפרכים ומסוכנים במחוזות ערבים שעשתה כבחורה יחידה במחלקת הסיור, ואני ידעתי מעבר לכל ספק: אמא שלי גיבורה וזוהי הגבורה בטהרתה.

אחר כך, כשהייתי כבר נערה, נפלו שני אחיי במלחמה ואמא שלי איבדה את שני בניה היחידים. למרות האסון הנורא לא עלו בה מעולם הרהור חרטה או צל של ספק במחויבותה היהודית והציונית. היא הגבירה את לימודי היהדות שלה והמשיכה בחייה בנחישות ובאמונה, לעתים גם בהנאה. כשהייתי צעירה חשבתי שזוהי גבורה שהיא מעבר להבנתי.

עכשיו בבגרותי מעסיק אותי הפער בין שתי האימהות הגיבורות שלי – זו הפלמ"חניקית וזו האם השכולה.

פתחתי במסע האישי שלי עם מושג הגבורה בהקשרו הנשי, משום שנדמה לי שבמקרה הזה במיוחד - האישי שלי נושק לכללי, כלומר לדמותה המשתנה של הגיבורה היהודיה בכלל, והגיבורה של חנוכה בפרט.

שלוש גיבורות, שהן בעצם ארבע, נקשרו בחג החנוכה במרוצת הדורות: אם שבעת הבנים (בדמותה הכפולה, אחת קדומה ואחת מאוחרת יותר), יהודית, והאחות החשמונאית. דומה שהן מייצגות אופציות שונות ומגוונות של גבורה נשית. ברצוני להציע כאן כמה איפיונים של האופציות הללו, יחד עם הרהור אפשרי על הטעמים להתקבלותן או השכתתן של כל אחת מהן.

דמותה של אם שבעת הבנים, המוכרת לנו בשמה התלמודי כמרים ובשמה המאוחר כחנה, מופיעה לראשונה בספרי המקבים, שהכללתם במסגרת הספרות החיצונית הביאה מאוחר יותר לגניזתם ולהוצאתם מארון הספרים היהודי. שלא כמו דמויות וסיפורים אחרים המופיעים בספרי המקבים, דמותה של האם לא נגזרה וסיפורה שב ומופיע בספרות התלמודית והרבנית, בגרסאות ונוסחים רבים. זוהי ללא ספק הגיבורה המוכרת מכולן גם לבני ובנות דורנו, דתיים כחילוניים.¹

למרות שסיפור המסגרת לא משתנה, ובכל הגרסאות מסופר על אם שבעת בניה מומתים על קידוש השם לנגד עיניה, יש הבדל מכריע בין דמותה הקדומה של האם, ה'חיצונית' (שהפכה לנוצרית), ובין דמותה המאוחרת, התלמודית – רבנית, עד שאפשר בעצם לראות בהן דמויות נפרדות: גירסתם הכפולה של ספרי המקבים² ממוקדת בעיקר בבנים עצמם, בתיאורים מחרידים של עינוייהם ובנחישותם עד מותם. אמם מופיעה ללא שם רק בסופו של הסיפור, ומתוארת כמי שמעודדת את בניה במילים מפורשות ומפורטות, לועגת לאנטיוכוס, עומדת ללא צל של היסוס וחולשה במחוזות הנוראים, ולבסוף מומתת בעצמה כשהיא עומדת בנחישותה הלא אנושית. רוחה הגיבורה של האם מתוארת במקבים במפורש כ'רוח גבר': 'את כל אחד מהם היא עודדה בשפת האבות, מלאה רוח אצילה, ובעוררה את כח החשיבה הנשי על-ידי להט גברי אמרה להם...'

1 ראו סקירת גלגוליה המאוחרת של האגדה והשפעתה הרבה בימי הביניים אצל אלישבע באומגרטן ורלה קושלבסקי, 'מן "האם והבנים" ל"אם הבנים" באשכנז בימי הביניים' ציון עא (תשס"ו), עמ' 301-342.

2 מקבים ב, פרק ז, וביתר אריכות במקבים ד, פרקים ח - יח. הציטוטים עפ"י מהדורת ד' שוורץ החדשה (מקבים ב') ועפ"י מהדורת א' כהנא (מקבים ד'). גרסתו המאוחרת של ספר יוסיפון, פרק טו, מהד' ד' פלוסר, 1979, כרך א, עמ' 75-70, הולכת בעקבות ספרי המקבים.

(מקבים ב, ז, כא); 'הוי אם את הנלחמת על יראת אלוהים, זקנה ואשה, בדעתך התקיפה ניצחת גם את העריץ, ובמעשים ודברים נמצאת אדירה גם מגבר!' (מקבים ד, טז, יד). תפיסתם של כותבי ספרי המקבים את הגבורה קשורה קשר הדוק לשורש המילה, והיא התנהגות המאפיינת בעיקרה גברים. לוז ההתנהגות הזו היא התגברות מוחלטת על הרגשות והשלטת ההיגיון או האמונה עליהם, אידאל שלא ספק מושפע מהחשיבה ההלניסטית. הסיפור בא להוכיח שלמרות שהגבורה היא באופן טבעי מעלתם של גברים, גם נשים יחידות סגולה יכולות לה. האם של ספרי המקבים היא מודל של נשיות חלשה לכאורה: היא אם לבנים רבים, אין לה בעל (הוא לא נזכר כלל), והיא אשה זקנה. מאפיינים אלה מעצבים אותה כמודל אימהי מזוקק, ללא שמץ של מיניות נשית. למרות נתונה הנשיים החלשים, היא מתגלה כ'חזקה מגבר', ובזאת גבורתה.

שונה מאד, ואולי הפוכה ממש, היא דמותה של האם בגירסתה התלמודית הכפולה, הארצישראלית והבבלית³: ראשית, כאן האם מופיעה מיד בתחילת הסיפור. בגרסה הארצישראלית שמה מרים בת תנחום, והיא הדמות המרכזית בו. אולם עיקר השוני הוא בהתנהגותה: תחילה היא מבקשת להניק (או לנשק) את בנה הצעיר, אחר כך היא שולחת בידו מסר כאוב ואולי אף מתריס לאברהם אבינו: 'אמרה לו אמו: בני, אל ירך לבבך ואל תחת, אצל אחיך אתה הולך, ואתה ניתן בתוך חיקו של אברהם אבינו, ואמור לו משמי: אתה בנית מזבח אחד ולא הקרבת את בנך, אבל אני בניתי שבעה מזבחות והקרבתי את בני עליהם, ולא עוד אלא דידך (=שלך) נסיון, ודידי עובדין (=ושלי מעשה)'. לבסוף, האם אינה מומתת עם בניה, אלא נותרת בחיים, דעתה נטרפת עליה והיא מתאבדת: 'אמרו: לאחרי ימים נשתטית האשה ההיא, ועלתה על הגג והשליכה עצמה ומתה, וקראו עליה 'אם-הַבְּנִים שְׂמֵחָה': (תהלים קיג, ט) ורוח הקודש אומרת 'על-אֵלָה אֲנִי בּוֹכֶיָה' (איכה א, טז)'. סופה הטראגי של האם, כמו גם רמזים נוספים בדבריה ובפסוקים הסוגרים את סיפורה, מעצבים דמות מורכבת ואמביוולנטית מאד. האיפיון של מרים איננו בעמידה איתנה וחסרת רגשות מול אכזריותו של הצר, כדוגמת 'האם המקבית' וממשיכה בסיפורי המרטירים הנוצרים, אלא דווקא ביגונה הכבד מנשוא ובמחיר הבלתי אפשרי שהיא משלמת על דבקותה באמונתה. למרות שהמחיר הזה ממוטט ומכריע אותה נפשית ופיזית, היא איננה מסוגלת לבחור אחרת. מרים נקלעת לסיטואציה טראגית ללא מוצא: היא אינה יכולה להפר את אמונתה, אך גם אינה יכולה לעמוד במחיר אמונתה. בכך מצטיירת מרים כגיבורה טראגית, וליתר דיוק כאנטי גיבורה, שלאנושיותה ולרגשותיה האימהיים תפקיד מרכזי בעלילה. קולה ודמותה של האם הסובלת גוברים בגרסאות התלמודיות על 'הקול הגברי' המקריב את חייו ללא היסוס. כדבריה העזים של גלית חזן רוקם: '...יש כאן יותר מהעמדת גבורת אשה מול גבורת גבר. דמותה של האם בסיפור מבקיעה את אידאל הגבורה עצמו ומצביעה על אי-אנושיותו העקרונית, כשעוצמת הרגש נוטלת את הבכורה הסופית במערכת השיקולים והתגובות, והאם מאבדת את עצמה לדעת בטירוף שהוא פרי אבלה'⁴.

סיפורה של יהודית מסופר אף הוא לראשונה כבר בספרים החיצוניים, בספר הקרוי על שמה, שנכלל בין כתבי הקודש של הכנסיה הנוצרית.⁵ ברם בגירסתו הקדומה אין לסיפור זה קשר למרד החשמונאי ולחנוכה. יהודית נפקדת מהספרות התלמודית, אך שבה ומופיעה בפרשנות ובאגדת ימי

3 איכה רבה, פ"א, טז, מהד' בובר, עמ' 85-84; גיטין נ"ז ע"ב; פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, קפ ע"ב. וראו ניתוח המעמיק לגירסת איכ"ר של גלית חזן-רוקם, **רקמת חיים**, 1996, עמ' 140-121, והפנייתיה למאמרים קודמים על הסיפור בעמ' 244 הע' 17. ניתוח נוסף, פחות משכנע בעיני, מצוי במאמרו החדש של י' רוזנסון, 'נשים בקידוש השם: מסירות נפש ומנהיגות דתית, להיות אשה יהודייה', קובץ ד', ערכה טובה כהן, 2007, עמ' 52-47.

4 חזן-רוקם, **שם**, עמ' 132. ההדגשה שלי. ע"י.

5 י"מ גרינץ, **ספר יהודית**, תשי"ז. ראו גם מאמרה של שלומית שוגרמן, 'לפי שהנס נעשה בידי אישה', עלון **קולך**, ד'.

הביניים, הפעם כבר כמקושרת לחנוכה ואף כעילה לחיובן של נשים בהדלקת נר של חנוכה.⁶ בגירסאות המאוחרות,⁷ כמו בזו המוקדמת, יהודית, כמו יעל לפנייה, מצליחה לפתות את 'מלך היונים' (הולופרנס בגירסת ספר יהודית), וברגע המתאים עורפת את ראשו, פעולה שמניסה את כל צבאו ומכריעה את המערכה כולה. אך בשונה מיעל, המלך לא נקלע לאוהלה במנוסתו, אלא יהודית היא זו היוצאת למחנהו בעוד הוא בשיא כוחו, ויוזמת באומץ רב את הקשר ביניהם. יתר על כן, יהודית איננה משתייכת לשבט גבולי כלשהו: היא חיה בירושלים או בעיר מרכזית אחרת,⁸ וכל התנהלותה מעידה על כך שהיא חברה מכובדת ומוכרת בקהילה, בעלת רכוש ומעמד, הפועלת בגלוי מול הממסד הגברי שבעיר. עם זאת, במהלכה האמיצים היא מנצלת את עובדת היותה 'נערה יפה עד מאד', לפי גרסה אחת, או 'אלמנה בת גדולים מישראל', בדומה לגרסת ספר יהודית עצמו, כלומר אשה בעלת ניסיון מחד, אך פנויה מאידך, ואת היותה אשה יפת תואר, ומשתמשת במיניוּתה כנשקה העיקרי.

יהודית האלמנה או העלמה היפה והמפתה, האסרטיבית והיוזמת, היודעת לשטות בגברים ולהטות את האירועים לטובת עמה, היא מכל הבחינות הללו היפוכה של חנה, האם הזקנה הנופלת קורבן לנסיבות קיצוניות באכזריות, שהיא איננה מסוגלת לשנותן או לחמוק מהן. אומץ ליבה וגבורתה של יהודית מעמידים את הגברים היהודים שסביבה באור בעיית משהו, ומציבים סימני שאלה על גבורתם וגבריותם. גם נורמות הצניעות והפיקוח המיני בקהילה מעורערות בדמותה ומעשיה של יהודית. באופן פאראדוכסלי, הצלחתה של יהודית להגן על הקהילה ולשמר מסכנת כליה, מהווה איום על יחסי הכוחות המגדריים של הקהילה. דומה שלמסר הבעייתי הטמון בסיפורה של יהודית יש משקל בדחיקתו של הסיפור לשולי התודעה הקולקטיבית, בעבר כמו בהווה.

הגיבורה השלישית והפחות מוכרת של חנוכה היא 'האחות החשמונאית', המופיעה לראשונה רק בספרות הימי-ביניימית, לא פעם לצידה של יהודית, לעתים גם בגרסה המתיכה את שתייהן לדמות אחת.⁹ האחות החשמונאית, המכונה 'בת יוחנן כהן גדול' או 'חנה בת מתתיהו כהן גדול',¹⁰ היא כלה צעירה ויפה הנדרשת 'לבלות' את ליל כלולותיה עם ההגמון תחילה, כחלק מהגזירות הנהוגות על-ידי השלטון היווני באין מפריע. ביום המיועד מופיעה האחות עירומה בפני באי החתונה, מעוררת תדהמה וזעם, ואז נושאת נאום המדברן את אחיה ויתר הגברים לקום ולצאת ולעשות מעשה, להגן עליה ועל יתר הנשים ולא לאפשר את האונס וההשפלה הנוראה המצפה לה. נאום זה מחולל את המפנה, והאחים מניפים את נס המרד.

בסיפור האחות ממוקדת מצוקת הכיבוש בהשפלתה המינית של הקהילה היהודית. גבורתה של האחות היא בעצם סירובה להיכנע לגורל הנשי המר המצפה לה, וביכולתה להפעיל את הגברים סביבה באמצעות פרובוקציה, שאף היא מינית. בדומה ליהודית, האסרטיביות הנשית המתוארת כאן מנצלת את כח המשיכה הנשי כדי לעודד את הגברים שלקו בשיתוק ואזלת יד לקום וללחום את מלחמתם. וכמו במקרה של יהודית, הסיפור מעורר תהיות וקשיים, גם לגבי נורמות הצניעות

6 על הקשר בין חיובן של נשים בנר חנוכה ובין יהודית ראו למשל תוספות, בית הבחירה וחידושי הריטבי"א על מגילה ד ע"א; פירוש הרמ"א על שו"ע סימן תרע, א; משנה ברורה סק, י; וראו את מאמרן של אורי ארליך, 'אף הן היו באותו הנס – לגלגלה של טענה שוויונית בעולם ההלכה', בתוך נ' אילן (עורך), **עין טובה - ספר היובל לטובה אילן**, 1999, עמ' 159-142; הדר לפשיץ, 'תמר, יהודית, ובתו של יוחנן כהן גדול', עלון **קולך**.

7 ראו א' ילינק, 'מעשה יהודית', **בית המדרש**, חדר א', 1938, עמ' 131-130; 'מדרש לחנוכה', **שם**, עמ' 134-133; 'מדרש מעשה חנוכה', **אוצר טובה**, א, 1878, עמ' 39-40; י"ד אייזנשטיין, **אוצר מדרשים**, תרפ"ח, עמ' 192-193.

8 בספר יהודית שם העיר הוא 'בית אלוה' או 'בתוליה', אולי שם סמלי המכוון דווקא לטוהר מיני, בניגוד לחששות העולות מהסיפור.

9 ראו למשל קיצור שולחן ערוך, קלט, ג.

10 ראו ילינק, 'מדרש לחנוכה', **שם**, חדר א', 1938, עמ' 133; 'מדרש לחנוכה (נוסחא ג)', **שם**, חדר ו, עמ' 3-2; אייזנשטיין, **שם**, עמ' 190; ועוד.

של הגיבורה וקהילתה, ובעיקר לגבי גבריותם של הגברים שמסביבה. ואכן, גם סיפור זה נשכח מלב וכמעט שאינו מוכר עוד, למרות שגם הוא נרמז לא פעם כעילה לחיוב הנשים בהדלקת נר חנוכה.¹¹

המודלים של גבורה נשית שעוצבו סביב חג החנוכה נעים אפוא בין מודלים שכוחים של נשיות צעירה ומושכת, העושה שימוש אסרטיבי בכח הפיתוי שלה, ובין מודלים מוכרים יותר, של נשיות מבוגרת ואמהית, המציגה מודל פאסיבי של עמידה בסבל גדול מנשוא, מתוך הסכמה גמורה (במקרה 'האם המקבית') או מתוך מחאה ואף התנגדות, בגירסה החז"לית. בכל הסיפורים מתוארות נשים בסיטואציה אלימה ביותר, הנכפית עליהם מבחוץ. בחנוכה אני מהרהרת בגיבורות העתיקות הללו ובאמי הפרטית, ומייחלת לצמיחתה של אופציה יהודית-נשית חדשה, אותה לא יכלו לשער דורות עברו: נשים אמיצות ונועזות המגשרות בין החברה היהודית לזרים שסביבה, מפתחות שפה משותפת ושיח מילולי, ומונעות את חוסר ההבנה ואת ההסלמה, השנאה והאלימות הצומחות מתוכה. מודל הגיבורה המגשרת. לו יהי.

11 ראו רשימי על שבת כג ע"א, ד"ה יהיו באותו הנסי'.